

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2024.5.18>

ГЕНЕЗИС ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ ПРОЦЕНТІВ ЗА КОРИСТУВАННЯ ГРОШОВИМИ КОШТАМИ

Отцевич Євген Юрійович,

аспірант

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті розглядається генезис правового регулювання відносин щодо застосування процентів за користування грошовими коштами з найдавніших часів до сучасного етапу розвитку приватного права, проводиться аналіз стародавніх джерел права, як-от Закони Хаммурапі, Закони XII таблиць, Дигести Юстиніана, Руська Правда, Цивільний кодекс Галичини та інших, детально розглядаються положення вказаних пам'яток права про проценти та здійснюється їх порівняння із сучасним правовим регулюванням процентних відносин.

Автор приділяє особливу увагу дослідженню правового регулювання відносин щодо застосування процентів у Стародавньому царстві та Стародавньому Римі як найбільш розвинутих стародавніх цивілізаціях, у яких значного поширення набули торговельно-грошові та позикові відносини, детально аналізує сентенції Дигестів Юстиніана, що стали концептуальною основою правових систем більшості європейських країн.

У статті також наводяться перші відомі джерела правового регулювання процентів на українських землях, прослідковується еволюція норм про проценти в різних редакціях Руської Правди, актах законодавства гетьманської доби, Цивільному кодексі Галичини.

У роботі аналізується сучасний етап правового регулювання відносин щодо застосування процентів за користування грошовими коштами, надається оцінка нормам про проценти чинного ЦК України та висловлюється думка щодо необхідності їх уточнення для запобігання різного тлумачення й суперечливого правозастосування.

За результатами дослідження робиться висновок про загальні тенденції розвитку правового регулювання відносин щодо застосування процентів, відзначається, що у всі часи спрямованість такого правового регулювання полягала в запровадженні законодавчих обмежень договірному розміру процентів для захисту боржників від свавілля кредиторів. Доводиться, що дослідження еволюції правового регулювання відносин щодо застосування процентів за користування грошовими коштами сприятиме розумінню правової природи процентів, їх субстанційної сутності та визначенню процентів як цивілістичної конструкції на сучасному етапі розвитку приватного права.

Ключові слова: проценти за користування грошовими коштами, процентна ставка, грошові зобов'язання, Закони Хаммурапі, Кодифікація Юстиніана, Дигести (Пандекти), Руська Правда, Цивільний кодекс Галичини, Цивільний кодекс України.

Otsevych Yevhen. The genesis of the legal regulation of relations on the application of interest for using money

The genesis of the legal regulation of relations on the application of interest for using money from the earliest times to the modern stage of development of private law is considered in the article. The author analyses ancient sources of law, such as: Laws of Hammurabi, Laws of the XII Tables, Justinian's Digest, Ruska Pravda, Civil Code of Galicia and others, examines in detail the provisions of these legal monuments on interest and compares them with the modern legal regulation of interest relations.

The author focuses on the research of the legal regulation of interest relations in the Old Babylonian Kingdom and Ancient Rome as the most developed ancient civilisations where trade, money and loan relations were widespread, and analyses in detail the maxims of Justinian's Digest, which became the conceptual basis of the legal systems of most European countries.

The article also provides the first known sources of the legal regulation of interest on Ukrainian lands, traces the evolution of interest provisions in various editions of the Ruska Pravda, legislative acts of the Hetmanate era, and the Civil Code of Galicia.

The article analyses the current stage of the legal regulation of relations on the application of interest for using money, assesses the interest provisions of the current Civil Code of Ukraine and gives an opinion on the need to clarify them in order to prevent different interpretations and contradictory application of the law.

Based on the results of the research, the author draws a conclusion about the general trends in the development of the legal regulation of relations on the application of interest, and notes that at all times the focus of such legal regulation has been on the introduction of legislative restrictions on the contractual rate of interest to protect debtors from the arbitrariness of creditors. One is proved that a study of the evolution of the legal regulation of relations on the application of interest for using money will contribute to an understanding of the legal nature of interest, its substantive essence and the definition of interest as a civil law construct at the current stage of development of private law.

Key words: *interest for using money, interest rate agreement, monetary obligations, Laws of Hammurabi, Corpus Juris Civilis, The Digest (Pandects), Ruska Pravda, Civil Code of Galicia, Civil Code of Ukraine.*

З появою грошей і поширенням регулярного товарного обороту з'явилося і поняття процентів за користування грошима, відоме з найдавніших часів розвитку суспільства. Вимір процентів як юридичної категорії в ретроспективі правового регулювання боргових відносин становить значний науковий інтерес, оскільки сприяє з'ясуванню дійсної правової природи процентів, їх субстанційної сутності та визначенню місця серед інших приватноправових категорій на сучасному етапі розвитку цивільного права.

У національній доктрині приватного права окремі питання історії правового регулювання процентів за користування грошовими коштами були предметом дослідження в наукових працях таких правників, як А. Ю. Бабаскін, О. П. Подцерковний, Я. М. Романюк, М. Сайко, О. І. Шаповалова та ін. Водночас загальний еволюційний розвиток правового регулювання відносин щодо застосування процентів за користування грошовими коштами в історичній ретроспективі в достатньому обсязі не розглядався, а тому потребує більш глибокого та системного наукового аналізу.

Метою статті є дослідження генезису правового регулювання відносин щодо застосування процентів за користування грошовими коштами з найдавніших часів до сучасного етапу розвитку приватного права.

З розвитком кредитних відносин і становленням регулярного грошового обігу в найстаріших правових системах виникло

поняття процентів як плати за надані кошти.

Під процентами (від лат. pro centum – «на сотню») традиційно розуміють винагорода за користування чужим капіталом (отриманими в борг коштами). Зазвичай ця винагорода (ціна) визначається не абсолютною величиною, а ставкою або нормою процента, тобто певною кількістю сотих часток від суми грошової позики за рік чи інший період [1, с. 236].

Однією з найстародавніших цивілізацій, у якій набули значного розвитку торговельно-грошові та позикові відносини, було Староавілонське царство (XIX–XVI ст. до н. е.), основною правовою пам'яткою якого вважаються Закони Хаммурапі (1752 р. до н. е.). У цьому визначному законодавчому акті Стародавнього Вавилону можна зустріти низку правил, що регламентували застосування процентів.

Зокрема, в Законах Хаммурапі встановлювалися розміри процентів за позиками в сріблі та зерні й наводилися правові наслідки їх перевищення кредиторами: «88. Якщо тамкар дав зерно як процентний борг, то він може взяти за один гур 1/5 зерна як відсотки, якщо він дав срібло як процентний борг, то за один сикль срібла він може взяти 1/6 сикля і 5 ще як відсотки... 94. Якщо тамкар дав у борг під відсотки зерно чи срібло, і, коли він давав в борг, він дав срібло малою гирею і зерно малою мірою, а коли одержав назад борг, він прийняв срібло великою гирею і зерно великою мірою, то цей тамкар втрачає усе, що він дав у борг» [2, с. 12].

Отже, законотворці Вавилону не лише запровадили законну процентну ставку за позиками як певну гарантію для боржників, а й передбачили механізм її дотримання позикодавцями, які в разі перевищення розміру процентів («прийняття срібла великою гирею») втрачали право вимоги всього боргу. Як вказує В. Савельєв, це класичний приклад встановлення державою формальних обмежень під час формування інституту боргових відносин [3, с. 9].

Одне з таких формальних правил полягало також в обов'язковій присутності контролера із числа державних чиновників під час укладання боргових угод, у разі порушення чого угода вважалася нікчемною і кредитор втрачав і тіло кредиту, і проценти (ст. 95 Законів Хаммурапі) [3, с. 9].

Окремо в цих Законах було врегульоване питання виконання боргового зобов'язання в умовах виникнення обставин непереборної сили, зокрема, якщо повинь чи посуха знищували врожай боржника, то він не був зобов'язаний повертати в цьому році позикодавцю ні борг, ні проценти (ст. 48) [4, с. 42]. Тобто форсмажорні обставини мали наслідком перенесення строку виконання грошового зобов'язання (продлонгацію боргу), а не лише звільняли від відповідальності за його невиконання.

Хоча характерною рисою Законів Хаммурапі і було прагнення захисту боржника від зловживань кредитора, В. Савельєв відзначає, що вони очевидно не могли вирішити питання про кабальні позики, які стали основною проблемою тієї епохи [3, с. 10], адже проценти за договорами позики все ж залишалися чималими: для зерна – 33,3%, для грошей – 20% [5, с. 32].

Про вагоме значення позикових і лихварських операцій у господарському житті Вавилонії свідчить також знайдена навчальна література того періоду, у якій були таблички із характерним заголовком «Хар-ра-хубуллу», тобто «процентна позика», а також зібрані шумерські правові терміни, що стосувалися позики, з їхнім акадським перекладом, як, наприклад, «боргове зобов'язання», «процентна позика», «безпроцентна позика», «дарунок» тощо [6, с. 42–43].

Ще однією цивілізацією Давнього світу, для якої характерним було досить роз-

винуте правове регулювання позиково-грошових відносин, є Римська держава (509 рік до н. е – 476 рік н. е.). В архаїчному Римі в ролі оборотного капіталу спочатку виступали худоба та продукти скотарства. Загальновідомо, що навіть назва грошей (*rescupia*) генетично походить від назви худоби (*pecus*). З ростом грошового обігу позика стала надаватись, а процент – вираховуватись у грошах (зливки міді – *aes rude*, *aes signatum*, бронзові литі монети – *aes grave*, *aes libralis*, а пізніше *ауреуси*, *денарії*, *квінарії*, *сестерції*). Довгий час розміри позикового процента ніяк не регламентувались і були довільними, унаслідок чого значна кількість громадян потрапляла в боргову кабалу. Між кредиторами та боржниками розгорталася боротьба за зниження ставки позикового процента, результатом якої стало запровадження державою правового регулювання процентів за позиками, що знайшло своє відображення у відповідних джерелах права тієї доби [7, с. 39].

Першим таким джерелом права вважаються Закони XII таблиць (451–449 рр. до н. е.), у таблиці III яких регламентувались кредитно-боргові відносини. Однак, оскільки ці таблиці дійшли до нас не в повному обсязі, а передусім у викладі римських юристів, наразі неможливо остаточно встановити, чи був ними введений максимальний розмір позикового процента [7, с. 40]. А втім, Корнелій Тацит в «Анналах» (VI. 16) стверджував, що «вперше XII таблицями було постановлено, щоб ніхто не брав більше 1 процента [на місяць], тоді як до цього бралось за примхою багатих» [4, с. 224].

Закон Дулія-Мененія 357 року до н. е. – один із перших відомих законодавчих актів Риму про обмеження позикового процента, відповідно до якого як максимальний встановлювався так званий унціарний процент (*fenus unciarum*), тобто унція з фунта капіталу (1/12 капіталу, або 8,33 % річних). Кредитори, що стягували більший процент, визнавалися лихварями (*feneratores*) і повинні були повернути зайве вчетверо (*in quadruplum*) [7, с. 40].

За Законом Торквата-Плавтія 347 року до н. е. був встановлений напівунціальний процент (*fenus semunciarum*), який зменшив максимальну процентну ставку

за борговими зобов'язаннями до 1/24 переданої в позику суми (4,16 % річних), а самі платежі були розподілені на три роки. На лихварів, які стягували більш високий процент, накладався штраф [7, с. 43].

В епоху пізньої Республіки Законом 88 року до н. е. було введено нову норму законної процентної ставки, яка становила 1 % з капіталу на місяць або 12 % річних і носила назву «сота» (*centesimae*). При цьому цим законом також дозволялося нарахування складних процентів (*perpetuo faenore*), коли наприкінці кожного року сума невиплачених процентів додавалася до основного капіталу боргу й надалі проценти нараховувалися вже з отриманої суми [7, с. 46].

О. І. Шаповалова, аналізуючи історичний розвиток правового регулювання процентів у грошових зобов'язаннях, відзначає, що в Законах XII таблиць, в едикті Діоклетіана 301 року, у римському праві більш пізньої формації віддзеркалювався підхід, що гроші не можуть давати природного приплоду, тому стягнення грошових процентів здавалося чимось неприродним і незаконним. Тільки у випадку прострочення виконання на борг нараховувалися проценти. До договору позики (*mutuum*) приєднували додатковий контракт (*stipulatio usurarum*), що передбачав сплату процентів [8, с. 10–11].

Водночас О. А. Підпригора та Є. О. Харитонов вказують, що за римським приватним правом договір позики міг бути оплатним або безоплатним, тобто позика могла бути процентною чи безпроцентною. У процентній позиці їхній розмір був різний – від 1 відсотка на місяць до 6–8 відсотків на рік. Нарахування процентів на проценти не допускалося. Виплата процентів була не обов'язковою умовою в договорі позики. Договір позики був не тільки правовим засобом кредитування незаможного населення Риму, а й іноді засобом утиску економічно незалежного населення з боку лихварів [9, с. 387–388].

Я. М. Романюк також зазначає, що в часи Древньої Греції та Римської імперії надання грошей у позику під проценти вважалося явищем негативним і засуджувалося. Арістотель писав, що проценти є самою неприродною формою доходу, оскільки гроші призначені для обміну на

товар і не можуть породжувати нові гроші. Так продовжувалося і в середні віки. Однак із плином часу та розвитком грошового обігу заборона давати гроші в борг під проценти стала скасовуватись [10, с. 36].

С. Д. Гринько, аналізуючи поняття та предмет зобов'язань за римським приватним правом, відзначає, що в зобов'язаннях *stricti juris* (наприклад, позика) процентне зобов'язання встановлювалося лише шляхом окремої стипуляції і завжди становило зміст зобов'язання поряд із головним. Щодо розміру процентів (*modus usurarum*), то ним є дольове відношення між процентами і заборгованим капіталом, що обчислюється протягом певного строку (зазвичай року). При цьому стягнення процентів було обмежене заборною анатоцизмом (процентів на проценти) і постановою, щоб накопичені проценти не перевищували суми заборгованості [11, с. 46].

У зведенні римського цивільного права 528–534 років, відомого як «Кодифікація Юстиніана» (*Corpus juris civilis*), процентам був присвячений цілий розділ Книги XXII Дигестів – титул I під назвою «Про проценти і плоди, і про приналежності, і про все те, що приєднується до речі, і про прострочення». Дигести (або Пандекти) як окрема частина «Кодифікації Юстиніана» являють собою збірку витягів (уривків) з праць римських юристів доби принципату, основою яких були твори Ульпіана, Павла та Папініана, за якими визнавалася сила закону [12, с. 11].

У Дигестах встановлювалося, що «за контрактами, заснованими на добрій совісті, в силу прострочення мають бути сплачені проценти» (пп. 2 п. 32 (Марціан, Правила, Книга IV) титулу I Книги XXII Дигест) [13].

При цьому Дигести містили застереження щодо законодавчих обмежень договірному розміру процентів за прострочення виплати боргу: «...від грошей, наданих під проценти, коли за стипуляцією обіцяна виплата (процентів) у подвійному розмірі, після того як борг не виплачено у визначений термін, (кредитор) набуває подвійно, (але) не вище за розмір встановлених законом процентів» (п. 9 (Папініан, Відповіді, Книга XL) титулу I Книги XXII Дигест) [13].

Видається, що цим положенням констатувалася фактична нерівність сторін договору позики й надавався захист більш слабкій стороні цих правовідносин (боржнику), якому кредитором могли бути нав'язані кабальні процентні ставки за прострочення виплати боргу.

Подібні правила знайшли своє відображення і в інших сентенціях Дигест. Наприклад, у п. 29 (Марціан, Інституції, Книга XIV) титулу I Книги XXII Дигест зазначається, що «якщо будь-хто уклав стипуляцію про одержання процентів вище встановленого (законом) розміру або процентів на проценти, то недозволені додавання розглядаються як такі, що не мають місця, і можна вимагати (лише) дозволені (проценти)» [13].

М. Сайко, досліджуючи еволюцію кредитних відносин в античному Римі в епоху Імперії, також згадує про те, що Ульпіан навів норму закону, прийнятого за Септимією Севера (193–211 рр.), відповідно до якого стягнення процента на процент заборонялося («не включалося до стипуляції»). Декретом Діоклетіана від 294 року було також заборонено нараховувати складні проценти [14, с. 98, 101].

На скрутне становище боржників у відносинах з кредиторами в часи Стародавнього Риму вказує професор Крістоф Г. Паулюс, який, розглядаючи в ретроспективі вічну боротьбу за верховенство між кредитором і боржником, відзначає, що в західному світі минули століття, перш ніж закон простягнув руку допомоги боржнику, який не міг виконати свої зобов'язання. Лише за часів імператора Августа боржникам було дозволено порушувати справу про банкрутство. До цього їх просто піддавали певній процедурі й мусили або розрізати на шматки, або втрачати не лише власні речі та майно, а й громадянську гідність. У часи горезвісного законодавства XII таблиць Стародавнього Риму кредиторам було дозволено вбити боржника [15].

Своєрідною «рукою допомоги боржнику» можна вважати положення Дигест, які передбачали можливість нарахування збільшених процентів лише за період прострочення виплати боргу, навіть якщо договором передбачалося зворотне: «Коли якась особа домовилась, що вона надаватиме щорічно 5 % річних і якщо в якийсь рік не сплатить (ix), тоді сплачу-

ватиме з усієї суми з дня отримання позики 6 % річних... справа має бути справедливо розв'язана таким чином, щоб тільки на час, починаючи з дня прострочення, збільшувалися проценти» – п. 17 (Павло, Про проценти) титулу I Книги XXII Дигест [13].

Неможливість стягнення підвищених процентів за період користування позикою в межах обумовленого договором строку свідчить про те, що римське право розрізняло правомірне та неправомірне користування грошовими коштами й не припускало настання для боржника негативних наслідків у вигляді сплати збільшеної процентної ставки за період, що передував простроченню повернення позики (тобто за період правомірного користування грошима).

Цікаво, що в Дигестах закріплювалося правило про обов'язковість зазначення в договорі конкретного розміру процентів: «Якщо до стипуляції додано слова «та проценти, якщо такі підлягають сплаті», таке застереження буде нікчемним, якщо не вказано точну процентну ставку» – п. 31 (Ульпіан, Відповіді, Книга I) титулу I Книги XXII Дигест [13].

Окремої уваги заслуговує також те, що в Дигестах врегульовувалося питання співвідношення процентів та штрафу: «Ніхто не може передбачити штраф замість процентів понад законну ставку» – п. 44 (Модестін, Пандекти, Книга X) титулу I Книги XXII Дигест [13]. У такий спосіб присікалися спроби зловживань із боку кредиторів, які включали до договорів високі штрафи для обходу законодавчих обмежень щодо граничного розміру процентної ставки.

Як відзначає М. Сайко, в епоху правління Юстиніана (527–565 рр.) стягнення процентів понад встановлену норму не каралося ніяким штрафом, проте надлишок зараховувався в погашення тіла позики. Ба більше, було заборонено стягувати навіть дозволені проценти, якщо загальна їх сума досягала розмірів основного капіталу (*non ultra alterum tantum*) [14, с. 101].

Отже, «Кодифікація Юстиніана» демонструє наявність у Римській державі досить розвинутого й детального правового регулювання відносин щодо застосування процентів за користування грошовими коштами та поширеної практики використання процентів у зобов'язальних правовідносинах.

Принагідно зауважити, що *Corpus iuris civilis* вважається принциповою основою правових систем більшості європейських держав. Довгий час цей перший систематичний виклад римського права залишався забутим. І лише на межі XIV і XV ст. стародавні тексти були знайдені професорами-юристами Болонського університету. Майже відразу їх інтегрували в сучасне законодавство. Правова традиція, початок якій заклали в VI сторіччі, простежується в Загальному земському уложенні, прийнятому в Пруссії 1794 року, у Французькому цивільному кодексі 1804 року і в австрійському Загальному цивільному уложенні 1811 року. У Німеччині принципи *Corpus iuris civilis* зберігали своє значення до 1900 року, коли в країні набуло чинності Німецьке цивільне уложення [16].

У Середньовіччі церква повністю забороняла проценти, що відобразилося на відсутності розвинутого правового регулювання відносин щодо застосування процентів, як це було в минулі сторіччя.

Проте погляд на проценти як винагороду, яку боржників доводиться платити за отримані в борг гроші або майно, продовжував існувати і в подальші епохи.

В XI ст. знаходимо перші згадки про проценти на українських землях. Зокрема, у Руській Правді, що є найвизначнішою збіркою стародавнього права Київської держави, не обійдені увагою випадки нарахування процентів на куни (гроші, 25 кун складали одну гривню) і надбавок на мед чи жито. Розмір таких процентів (надбавок), як і самого боргу, мав підтверджуватися за допомогою свідків, адже форма договору позики була усною (ст. 41) [17, с. 12]. Величина процентів залежала від строку позики. Більш високий процент (куни в третину – 40 %) сплачувався, якщо строк позики досягав одного року. Місячний процент у такому разі сплаті вже не підлягав (ст. 42) [17, с. 12].

Як відзначає О. І. Шаповалова, закон того часу не тільки захищав інтереси лихваря, але й заохочував тривалі позики, що призводили до неможливості сплати боржником отриманої суми [8, с. 12].

О. А. Гавриленко, аналізуючи пам'ятки права Київської Русі, зазначає, що договір позики укладався при свідках. Боржники зобов'язувалися платити процент, який

називався різом (якщо позичалися гроші), наставом (якщо позичався мед) або присопом (якщо позичалося жито). Розміри процента, що мав сплачуватися, були досить значними й коливалися залежно від терміну договору. Проценти поділялися на річні, третинні та місячні. Наприклад, за рік з боржника стягувалося приблизно 20 процентів. Розмір третинних і місячних процентів був ще вищим [18, с. 37].

Після того як у Києві відбулося повстання проти лихварів, які здирали зі своїх боржників високі проценти (1113 рік), Руська Правда була доповнена новими нормами, що отримали назву «Статут Володимира Мономаха» (так звана Широка, або Поширена, редакція Руської Правди), у яких уже містилися певні обмеження щодо максимального обсягу стягуваних із боржників процентів (резів). Так, у ст. 53 запроваджувалося правило, згідно з яким, якщо позикодавець уже двічі отримував з боржника річні проценти від суми боргу, він втрачав право на подальше стягнення процентів, але зберігав право на отримання грошових коштів, що надані в позику. Якщо ж він отримував із боржника свої річні проценти тричі, то боржник оголошувався вільним від всього боргу [19, с. 15]. Отже, мало місце законодавче обмеження максимального обсягу стягуваних із боржників процентів із метою зниження соціальної напруги в суспільстві та пом'якшення майново-власницьких конфліктів.

У XVIII ст. на території українського Лівобережжя почали розрізняти поняття «проценти» та «лихва». Так, у найвідомішій пам'ятці українського права гетьманської доби «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року під процентами розумілися законні (дозволені) проценти у розмірі 8 % від суми боргу («восьми-процент»), а лихвою іменувалися так звані зайві проценти, які стягувалися лихвоїмцями поверх законних «з боржника, на його шкоду» (п. 1 статуту 15 глави XVI) [20, с. 145]. Без позикового запису або письмового договору позикодавець не міг стягнути проценти або лихву, якщо тільки не підтверджував їх розмір свідками (у такому разі стягувалися тільки проценти, але не лихва) (п. 2 статуту 15 глави XVI) [17, с. 599]. За відсутності в договорі визначення роз-

міру лихви сплаті підлягали лише законні проценти (п. 3 артикулу 15 глави XVI) [17, с. 599]. Якщо ж в позиковому записі до суми основного боргу приховано включалася лихва шляхом фактичної передачі позичальнику меншої суми грошей, аніж зазначалось у записі, боржнику надавалось право оспорити такий запис в суді під присягою (п. 4 артикулу 15 глави XVI) [17, с. 599].

На українських землях у Східній Галичині та Буковині основним джерелом правового регулювання приватних і, зокрема, позиково-процентних відносин був Цивільний кодекс Галичини 1797 року, який називають взірцем рецепції римського права та однією з перших у Європі цілісних кодифікацій приватного права, побудованій на природньо-правовій концепції. Хоча за загальним правилом договір позики вважався безоплатним (пар. 93), у Кодексі містився окремий розділ восьмий, присвячений договорам процентної позики. Щодо процентів у цьому розділі відзначалося, що з правом користування чужими грошима й іншими родовими речами часто пов'язані особливі переваги, а тому такі переваги справедливо винагороджувати співрозмірними процентами (пар. 254). При цьому, якщо проценти передбачені за договором чи законом, але їхній розмір не визначений, правомірними вважалися п'ять процентів, а між офіційно уповноваженими купцями – шість процентів на рік (пар. 256). Окремо Кодексом передбачалося, що договором можна обумовити шість процентів річних від будь-кого (пар. 257). Також закріплювалося право позичальника на протест удаваного договору позики, коли за договором надавалося менше капіталу, ніж було обумовлено для повернення (пар. 259) [21, с. 187, 210].

У XIX ст. під впливом економічного життя було послаблено канонічну заборону на проценти та західні держави почали активно вводити норми про проценти у своє цивільне законодавство. Прийнятий у 1804 році Цивільний кодекс Франції містив главу III титулу X «Про процентну позику», стаття 1905 якого передбачила за договором позики можливість сплати процентів у грошовій формі. Оплатність кредитного договору в формі процентів

передбачив також параграф 988 прийнятого в 1811 році Загального цивільного кодексу Австрії. Параграф 488 прийнятого в 1896 році Німецького цивільного уложення визначив проценти як плату за можливість користування чужим капіталом. Ці норми в названих кодексах залишаються чинними донині, а аналогічні норми закріплені в цивільних кодексах практично всіх сучасних країн [10, с. 36].

Відомий німецький цивіліст XIX ст. К. Канаріс визначав проценти як незалежну від прибутку й обороту, але залежну від строку надання капіталу винагороду, що виплачується грошима або іншими замінними речами за можливість використання капіталу [1, с. 236].

Водночас наприкінці XIX – початку XX ст. посилюються також тенденції обмеження договірної свободи щодо розміру процентів (відповідні норми з'явилися в Німецькому цивільному уложенні 1896 року та у Швейцарському уложенні про зобов'язання 1911 року) [8, с. 15].

Що стосується радянського періоду нашої історії, то правове регулювання відносин щодо застосування процентів за користування грошовими коштами в ці роки можна розділити на декілька етапів: 1) період відсутності будь-якого правового регулювання процентів у час військового комунізму (1917–1920 рр.); 2) період дії Цивільного кодексу Української РСР 1922 року, яким передбачалася можливість визначення процентів у договорі за домовленістю сторін (але за законом від 29.07.1925 не вище ніж 12 % річних) і вводились узаконені проценти в розмірі 6 % річних із суми боргу (статті 110, 121, 212) [22, с. 55, 314]; 3) період дії Цивільного кодексу Української РСР 1963 року.

Не маючи нагальної потреби детально зупинятися на цьому історичному етапі, лише відзначимо, що Цивільний кодекс Української РСР 1963 року не допускав процентів за грошовими зобов'язаннями, за винятком операцій кредитних установ, зобов'язань щодо зовнішньої торгівлі та інших випадків, зазначених у законі (ст. 170) [23]. Як підкреслює О. І. Шаповалова, у Цивільному кодексі Української РСР 1963 року проценти були присутні у грошових зобов'язаннях лише як виняток [8, с. 3].

Попри це, статтею 214 Цивільного кодексу Української РСР 1963 року (у редакції до 08.10.1999) передбачалося, що боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, повинен сплатити за час прострочення три проценти річних із простроченої суми, якщо законом або договором не встановлений інший розмір процентів. За грошовими зобов'язаннями між соціалістичними організаціями боржник повинен сплатити кредиторів за кожний день прострочення проценти (пеню) в розмірі, встановленому законодавством Союзу РСР [23].

Таке неоднозначне формулювання статті 214 Цивільного кодексу Української РСР 1963 року досить довго призводило до того, що проценти, які нараховувалися згідно із законом за прострочення виконання грошового зобов'язання, визнавалися вищими судовими органами України неустойкою (п. 10 Інформаційного листа Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики застосування окремих норм чинного законодавства у вирішенні спорів» № 01-8/935 від 29.08.2001) [24].

Як відзначив О. П. Подцерковний, незважаючи на свою простоту, вказана позиція ВГСУ неправомірно асимілювала категорії «негативних процентів» і «неустойки», що не витримує критики з позиції доктринальних підходів [25, с. 268].

У подальшому (08.10.1999) вказану статтю Цивільного кодексу Української РСР 1963 року було викладено в редакції, яка тотожна положенням ч. 2 ст. 625 чинного ЦК України.

Сучасний етап розвитку правового регулювання відносин щодо застосування процентів за користування грошовими коштами пов'язаний із прийняттям ЦК України від 16.01.2003, яким було визначено два види процентів: проценти за користування чужими грошовими коштами (ст. 536 ЦК України) і проценти, що нараховуються та сплачуються в разі прострочення виконання грошового зобов'язання (ч. 2 ст. 625 ЦК України) [26].

О. П. Подцерковний називає такі проценти позитивними (за правомірне користування чужими коштами) і негативними (за неправомірне користування чужими коштами), підкреслюючи, що думки вчених-правознавців щодо правової при-

роди цих процентів істотно різняться [25, с. 267].

О. І. Шаповалова, зі свого боку, запропонувала таку термінологію: проценти зростання (проценти, встановлені як зростання плати за правомірне отримання грошових коштів у позику) і проценти-лихва (проценти, встановлені як міра майнової відповідальності за порушення грошових зобов'язань, за володіння чужими грошовими коштами) [8, с. 2].

Отже, у ЦК України було закладено багатозначність поняття «проценти», що призвело до того, що проценти річних залежно від випадку можуть розглядатись як законна неустойка, як самостійна форма відповідальності за грошовими зобов'язаннями, як встановлений законом розмір збитків або як плата за користування чужим капіталом.

Не передбачено чинним цивільним законодавством України й жодних обмежень у визначенні максимального розміру процентів річних за порушення грошових зобов'язань, що відкриває шлях до зловживань кредиторів встановленням завищених процентних ставок.

Неузгодженість між собою положень ст. 536 та ст. 625 ЦК України створила певні складнощі з розмежуванням і співвідношенням різних видів процентів за користування грошовими коштами, що потребує відповідних уточнень чинних норм цивільного законодавства про проценти, які були запропоновані й обґрунтовані під час проведення інших наукових досліджень [27].

Сучасний етап розвитку правового регулювання відносин щодо застосування процентів за користування грошовими коштами знаменується також закріпленням норм про проценти в актах міжнародно-правового характеру. Так, правові наслідки у вигляді нарахування процентів річних у разі несплати грошових сум із настанням строку платежу визначено у ст. 7.4.9 Принципів міжнародних комерційних договорів (Принципи УНІДРУА), згідно з якою, якщо сторона не сплачує суму грошей, коли настав час оплати, постраждала сторона має право на проценти за час від моменту, коли повинен був бути здійснений платіж, до моменту фактичної оплати в розмірі середньої

ставки банківського короткострокового кредитування першокласних позичальників, а також право на відшкодування додаткових збитків незалежно від того, чи звільняється сторона від відповідальності за неплатіж [28]. Аналогічний підхід до нарахування процентів за прострочення платежів застосовується в ст. III-3:708 Принципів, визначень та модельних правил Європейського приватного права (Draft Common Frame of Reference) [29] і ст. 9:508 Принципів Європейського договірної права (Principles of European Contract Law) [30].

Перші правові приписи з питань застосування процентів за користування грошима з'явилися з найдавніших часів і були невід'ємною частиною стародавніх правових систем. З огляду на нерівні та складні відносини між кредиторами й боржниками в стародавньому світі прослідковується тенденція запровадження в правових актах тих часів законодавчих обмежень щодо розміру позикових процентів для захисту боржників від свавілля кредиторів. У Стародавньому Єгипті згідно із Законами Хаммурапі якщо кредитор стягував перевищений законом процент, то втрачав право вимоги всього боргу. У Римській державі проценти, хоча і були певною мірою засуджуваними, проте мали досить детальне й розвинуте правове регулювання, яке втілилось у «Кодифікації Юстиніана» (Дигестах), що стала фундаментальною основою правових систем більшості європейських країн. Цією римською законодавчою систематизацією були закладені передумови для розрізнення процентів за правомірне та неправомірне користування грошовими коштами шляхом встановлення різних процентних ставок залежно від настання строку повернення боргу. Продовжувалася також тенденція до обмеження свободи договору в частині застосування процентів (заборона спочатку дозволеного нарахування складних процентів; встановлення максимальних законних процентних ставок (*centesimae*), які не могли перевищуватися кредиторами; заборона стягнення процентів, якщо їх загальна сума досягала розмірів основного боргу; зарахування надлишку нарахованих процентів у погашення тіла позики тощо). Для запобігання обходу таких обмежень за допомогою

включення в договори завищених штрафів замість підвищених процентів окремою сентенцією Дигест передбачалося поширення цих обмежень і на штрафи також, що свідчить про вражаючу далекоглядність римських законотворців. На відміну від чинного цивільного законодавства України (ст. 1048 ЦК України), за римським правом у договорі обов'язково мав визначатися конкретний розмір процентів, за відсутності якого кредитор втрачав право на їх стягнення. Такий процент не мав перевищувати законодавчо встановлену ставку, що також відрізняється від сучасного правового регулювання (ст. 625 ЦК України), яке дозволяє визначати в договорі будь-який розмір процентів річних за прострочення виконання грошового зобов'язання. На українських землях перші згадки про проценти знаходимо в Руській Правді, якою регламентувалися розмір процентів за довгострокових позик (куни в третину – 40 %) і процедура їх стягнення (за обов'язкової участі свідків), а після 1113 року були запроваджені нормативні обмеження щодо максимального обсягу стягуваних із боржників процентів. У гетьманську добу (XVIII ст.) на землях українського Лівобережжя почали розрізняти поняття «проценти» та «лихва», розуміючи під останньою підвищений розмір звичайних (законних) процентів, нав'язаний позикодавцем боржнику, який міг бути оспорений останнім у суді. Водночас у Східній Галичині та Буковині основним джерелом правового регулювання позиково-процентних відносин у цей період виступав Цивільний кодекс Галичини 1797 року (окремий розділ кодексу присвячено договорам процентної позики), що вважається першою в історії кодифікацією приватного права в сенсі сучасного логіко-правового вчення. У XVIII–XIX ст. під впливом економічного життя було послаблено канонічну заборону на застосування процентів і західні держави почали активно вводити норми про проценти у своє цивільне законодавство (ст. 1905 Цивільного кодексу Франції 1804 року, пар. 988 Загального цивільного кодексу Австрії 1811 року, пар. 488 Німецького цивільного уложення 1896 року). У радянській період проценти були присутні в грошових зобов'язаннях лише як винаток. На сучасному етапі вітчизняний зако-

нодавець, запровадивши загальне правило щодо оплатності користування чужими грошовими коштами, помістив норми про проценти в різні розділи ЦК України, що призвело до їх неналежної узгодженості між собою і, як наслідок, різного тлумачення та суперечливого правозастосування.

Проведене дослідження еволюції правового регулювання відносин щодо застосування процентів за користування грошовими коштами сприятиме розумінню правової природи процентів та їх визначенню як цивілістичної конструкції на сучасному етапі розвитку приватноправових відносин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабаскін А. Ю. Кредитні відносини у цивільному праві України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2019. 429 с.
2. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн / укладач Козинець О. Г. Чернівці : Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2010. 260 с.
3. Савельєв В. Соціально-економічне життя у Вавилоні за царя Хаммурапі. Старожитності Лукомор'я. 2020. № 3(3). С. 5–14.
4. Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія-практикум : навч. посіб. / авт. кол.: І. А. Логвиненко, Ю. О. Загуменна, О. А. Гавриленко та ін.; за заг. ред. О. М. Бандурки. Харків : Майдан, 2023. 904 с.
5. Хома Н. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. 3-тє видання, стереотипне. Львів : Новий світ-2000, 2008. 480 с.
6. Сухацький Р. П. Вплив законодавства на розвиток суспільства й держави загалом на прикладі законів Хаммурапі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. Вип. 31. Том 1. 2015. С. 40–46.
7. Сайко М. Еволюція кредитних відносин в античному Римі: процентна ставка в царський період і епоху Республіки. Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. 2009. Т. 2. С. 36–52.
8. Шаповалова О. І. Проценти у грошових зобов'язаннях (цивілістичні аспекти) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2005. 212 с.
9. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право : підруч. 2-ге вид. Київ, 2009. 528 с.
10. Романюк Я. М. Проценти за користування чужими грошовими коштами: європейський досвід та українська реальність в прикладному аспекті. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. Серія: Право. Вип. 54. Том 2. С. 36–40.
11. Гринько С. Д. Поняття та предмет зобов'язань за римським приватним правом. Університетські наукові записки. 2010. № 3(35). С. 38–51.
12. Харитонova Т. Є. Систематизація права у візантійській імперії у першій половині VI ст. н. е. (Систематизація Юстиніана) : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2003. 16 с.
13. Scott S. P. The Civil Law. Vol. V. The Digest or Pandects. Books XVIII–XXIV. Cincinnati, 1932. URL: <https://www.constitution.org/2-Authors/sps/sps05.htm> (accessed 26 September 2024).
14. Сайко М. Еволюція кредитних відносин в античному Римі: процентна ставка в епоху Імперії. Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. 2010. Т. 1. С. 90–103.
15. Christoph G. Paulus. The Eternal Struggle for Supremacy between Creditor and Debtor. URL: https://juridicainternational.eu/public/pdf/ji_2022_31_59.pdf (accessed 26 September 2024).
16. Маттіас фон Гельфельд, Ольга Прокопишина. Частина 4 – Corpus iurus civilis: «Звід цивільного права» 529 року. URL: <https://p.dw.com/p/KOKv> (accessed 26 September 2024).
17. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях : Т. 1 / Білоусов Ю. В., Калаур І. Р., Гринько С. Д. та ін.; за заг. ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. Київ : Правова єдність, 2009. 1168 с.
18. Гавриленко О. А. Київська Русь : політико-правовий нарис / О. А. Гавриленко, С. Д. Колесніков, І. А. Логвиненко. Харків : ХНУВС, 1999. 70 с.

19. Рум'янцев В. О. Питання договірних відносин у Статуті Володимира Мономаха. Матеріали круглого столу «Державотворчі процеси в Україні та зарубіжних країнах: історичний аспект» (до 1000-річчя з початку правління Ярослава Мудрого). Харків, 2019. С. 14–17.
20. Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття : навчальний посібник з історії держави і права України. Львів, 2003. 156 с.
21. Цивільний кодекс Галичини : пер. з нім. Мар'яна Мартинюка, Олени Павлишинець. Івано-Франківськ : Вавилонська бібліотека, 2017. 272 с.
22. Ландкоф С. Н. Основи цивільного права : учбов. посіб. 2-ге вид. Київ : Рад. шк., 1948. 424 с.
23. Цивільний кодекс Української РСР від 18 липня 1963 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text> (дата звернення: 26.09.2024).
24. Про деякі питання практики застосування окремих норм чинного законодавства у вирішенні спорів : інформаційний лист Вищого господарського суду України № 01-8/935 від 29.08.2001. *Юридичний вісник України*. 2001. № 38.
25. Подцерковний О. П. Грошові зобов'язання господарського характеру: проблеми теорії і практики. Видання перше. Київ : Юстиніан, 2006. 424 с.
26. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
27. Отцевич Є. Ю. Співвідношення процентів за правомірне та неправомірне користування грошовими коштами. *Нове українське право*. 2024. Вип. 2. С. 195–205.
28. Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА 2010. URL: <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2010-Ukrainian-bl.pdf> (дата звернення: 26.09.2024).
29. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR): Articles and Comments. URL: https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/EUROPEAN_PRIVATE_LAW/EN_EPL_20100107_Principles_definitions_and_model_rules_of_European_private_law_-_Draft_Common_Frame_of_Reference__DCFR_.pdf (accessed 26 September 2024).
30. Principles of European Contract Law – PECL. URL: https://www.trans-lex.org/400200/_/pecl/#head_244 (accessed 26 September 2024).